

Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon

Tanulmányomban a magyarországi könyv- és sajtócenzúra történetének a 18. és a 19. század fordulójára jellemző viszonyait, működés elvét, legfőbb rendeleteit igyekszem felvázolni, hiszen a felvilágosodás és a reformkor magyar sajtója nem vizsgálható ezek ismerete nélkül. A felvilágosult abszolutista kormányzati rendszer mint az egyre inkább Európa perifériájára szorult, elmaradott Habsburg Birodalom felzárkózási kísérlete az állam korszerűsítése révén központi gondolatává tette a „közjót”, amelyet az államnak és tisztségviselőinek, valamint az uralkodónak szolgálnia kell, valamennyi alattvaló boldogítása érdekében. A kormányzat és az állam közvetlenül beavatkozott tehát a társadalom minden területén, ellenőrzése alá vonva azt. A reformok végrehajtásában mind Mária Terézia, mind 1765-től társuralkodója és későbbi örököse, II. József fontos szerepet szánt a sajtónak és a cenzúrának, ahogyan I. Ferenc és Metternich kancellár is neoabszolút kormányzati rendszere megszilárdítását látta a megfelelő sajtópolitikában és cenzúrában. A bécsi felvilágosult abszolutista és jozefinista sajtópolitika, majd a „konzervatív fordulat” nagy hatással volt a magyar cenzúraviszonyok átalakulására. Mária Terézia uralkodásától kezdve fokozatosan ment végbe az a folyamat, amelynek során a jezsuiták kezében lévő, államilag is támogatott felekezeti cenzúra helyébe központosított állami cenzúra lépett, a mindenkori bécsi kormányzat politikájának szerves részét képezve.

A felvilágosult abszolutizmus sajtópolitikája és a „pozsonyi cenzúra” kora

A felvilágosult abszolutizmus máig legpontosabb definícióját Magyarországon Kosáry Domokos adta, miszerint az nem más, mint az Európa perifériájára szorult, elmaradott államok sajátos kísérlete a felzárkózásra, az erők központosítása és a hatékonyság növelése, az állam korszerűsítése révén (Kosáry, 1980: 274). E modernizáció során egyúttal pótolniuk kellett azokat a folyamatokat, amelyeket Nyugat-Európában a klasszikus abszolutizmus már megteremtett a 17. században „a politikai egységesítés, a központosítás, a népesítés, a gazdaságpolitika, az iparpártolás, a műszaki szervezet, az iskolázás, a közegészségügy terén” (Kosáry, 1980).

A felvilágosult abszolutista kormányzati rendszer központi gondolata a birodalom működésének racionalizása és centralizálása, valamint a közjó, amelyet az államnak és tisztségviselőinek, valamint az uralkodónak valamennyi alattvaló boldogítása érdekében szolgálnia kell. Ezért a kormányzat és az állam közvetlenül beavatkozik a társadalom minden területén, ellenőrzése alá vonva azt. Mária Terézia hitt abban, hogy felelős isten előtt alattvalóinak testi és lelki boldogulásáért, ezért igyekezett felvilágosult reformjait ennek szellemében megvalósítani (Marczali, 1997; Romsics, 2010).

A reformok végrehajtásában pedig mind ő, mind II. József fontos szerepet szánt a sajtónak és a cenzúrának. A bécsi felvilágosult abszolutista és jozefinista sajtópolitika nagy hatással volt a Lajtán túli és a Lajtán inneni cenzúraviszonyok átalakulására. Mária Terézia uralkodása alatt fokozatosan ment végbe az a folyamat, amelynek során a jezsuiták kezében lévő, államilag is támogatott felekezeti cenzúra helyébe egy a természetjog alapján álló újfajta humánus hivatásos udvari bizottság lépett (Mályuszné, 1985).

Mária Terézia a sajtót kezdettől fogva a legszigorúbb ellenőrzés alá vonta, ugyanis hatalomra kerülése számos gúnyiratot és röpiratot eredményezett (Schermann, 1928). A vallás tekintetében türelmetlen katolikus uralkodónő uralkodása kezdetén a protestáns sajtó ellen tervszerű hadjáratot indított. Tiltott volt a protestáns könyvek behozatala, a katolikus cenzorok *approbatio*ja nélkül protestáns iskolai könyvek kiadása. A *Bücherpolizei* feladata volt, hogy felkutattassa az állam- és egyházellenesnek mondott könyveket, bibliákat, kátékat. A cenzúra a katolikus írókkal elnéző, a protestánsokkal szemben kíméletlen intézkedéseket hozott (Ballagi, 1888).

Mária Terézia uralkodásának első szakaszában teljesen újjászervezte azokat a hatóságokat, amelyek a sajtóüggyel és a cenzúrával foglalatostkodtak, és új rendszabályokat léptetett életbe. A Magyar Királyság területén 1745-ben létrehozta a „pozsonyi cenzúrá”, vagyis a pozsonyi székhelyű Helytartótanácsot bízta meg az előzetes cenzúrával. Ha egy könyv érkezett a harmincad hivatalba, erről az ügyészség jelentést tett a Helytartótanács alá tartozó egyházi bizottság elnökének, aki az esztergomi érsek vagy helyettese, az érseki helynök volt. Az egyházi bizottság továbbította a művet a revizoroknak megbírálás végett. A könyvvizsgálatban jelentős szerepet játszottak a revizorok. Revizornak csak olyan megbízható személyeket nevezett ki a klérus, akik feltétlen engedelmességgel viseltettek a katolikus egyház iránt, és a cenzúrá kizárólag a katolicizmus hatalmi eszközének tekintették. A revizorok a bírálatukat írásba foglalva haladéktalanul visszajuttatták az egyházi bizottsághoz, amely tanácskozása során a benyújtott bírálatot megvitatta, majd a saját véleményét mellé csatolva a Helytartótanács elé vitte. A Helytartótanács ítéletét megerősítésért a kancellária útján az uralkodóhoz terjesztették fel, majd – a pozitív elbírálás esetén – ismét a Helytartótanácshoz került le végrehajtás végett. A revizorok feladatát nagyon fontosnak tekintették, és munkájuk betartását szigorúan ellenőrizték. A klérus által megfogalmazott revizori utasításokat 1747-ben hirdették ki a Helytartótanácsban. Mária Terézia uralkodása első szakaszát jellemző könyvvizsgálati rendszert dualisztikusnak is nevezik, mivel – megkezdve az egyház befolyásának visszaszorítását – az egyházi mellett a világi cenzúra is szerepet kapott (Ballagi, 1888).

A *Bücherpolizei* később a betiltott könyvekről jegyzéket vezetett *Catalogus librorum prohibitorum* néven, amelyet 1765-ben nyomtattak ki. A hatáskörébe tartozott a könyvkerekedések ellenőrzése is. Ez a szerv ügyelte a nyomdákat is, amelyek csak a működésüket engedélyező és szabályozó szabadalom birtoklása mellett működhetek (Ballagi, 1888).

A királynő később folytatta az egyház befolyásának visszaszorítását a cenzúra területén, uralkodói jogaira hivatkozva: az 1751-ben általa létrehozott udvari cenzúrabizottságban egyre csökkenő létszámban vettek részt a jezsuiták. A bizottság 1759 és 1772 közötti elnöke, Mária Terézia bizalmasa, Gottfried van Swieten 1760-ban egy főre csökkentette létszámukat, 1764-ben pedig eltávolította az utolsó jezsuitát a bizottságból (Uemura, 2011).

A változást szimbolizálta II. József feleségének azon precedenst teremtő döntése 1760-ban, hogy nem jezsuita papot nevezett ki gyóntatójának. E példa gyorsan terjedt az udvarban, így a jezsuiták befolyása folyamatosan csökkent, például a későbbi II. Lipót nevelésében is lényegesen kisebb szerepük lett (Zakar, 2010).

A későbbi változásokat megelőlegezve az 1765-ben társuralkodóvá váló II. József memorandumában élesen támadta a cenzúra szellemét, a vallási türelmetlenséget és a monarchia oktatási rendszerének elmaradottságát. Ezek hatására Mária Terézia 1767-ben megöregedett jezsuita gyóntatója mellé Ignaz Müllert, a Szent Dorottya kolostor prépostját, a jezsuiták ádáz ellenségét és a reformok hívét nevezte ki gyóntatójának, akivel minden későbbi fontos döntése előtt konzultált, és aki megkönnyítette a császárnő lelkiismereti aggályainak eloszlását (Beales, 1987). Problémát jelentett azonban is, hogy az egyes tartományok állami cenzúrabizottságai nem alkottak egységet, eltértek ügyvitelükben, elveikben az udvari cenzúrabizottságtól. Egységesítésükre és a bécsi udvari bizottság alá történő központosításra nyíltan azonban csak uralkodása utolsó évében tett kísérletet (Sashegyi, 1958).

Már az 1756. november 9-ei királyi rendeletében meghagyta, hogy a bécsi cenzúra által jóváhagyott könyvek szabadon terjeszthetők legyenek a Magyar Királyságban. Így a felvilágosodás eszméire egyre nyitottabb Lajtán túli cenzúra által jóváhagyott műveket magyar területen is engedélyezni kellett. Az 1763-ban és 1766-ban kiadott rendeleteiben is a bécsi cenzúrabizottság szabályzatát erőltette rá a magyar Helytartótanács által működtetett cenzúrára. Van Swieten mind többször bírálta felül a pozsonyi helytartótanács által az udvari kamarához felterjesztett könyvrevíziós listákat. Ezerhétvenegyben maga a magyar udvari kamara kérte az uralkodót, hogy a pozsonyi cenzúra által felterjesztett, 94 könyv betiltását javasló felterjesztést bízva a bécsi udvari bizottságra, sőt kérte, hogy a jövőben az összes ilyen előterjesztést továbbíthassa, és van Swietenék véleménye alapján expedíálhassák a királyi leiratot. József társuralkodó pedig teljesítette a kancellária jogfeladó kérelmét. Ettől kezdve a magyar állami cenzúra a bécsi udvari cenzúrabizottság irányítása alá került. Az 1772. március 23-ai királyi rendelet pedig az egyházi, vallásos tartalmú kiadványok kinyomtatását is a helytartótanácsi cenzor imprimatur-engedélyéhez kötötte, tehát gyakorlatilag az egyházi cenzúrá is megszűntette Magyarországon (Schermann, 1928).

A jozefinizmus sajtópolitikája, II. József sajtórendelete és a „bécsi cenzúra” kialakítása

A jozefinizmus lényegével kapcsolatban a mai napig nincs teljes egyetértés a történészek között. A magyar szakirodalmat máig meghatározó, a jozefinizmust II. József uralkodásának idejére datáló Benda Kálmán (1965) mellett napjainkban egyre inkább teret nyer az a nézet, amely szerint bár nevét a „kalapos királytól” kapta, de egy jóval nagyobb, Mária Terézia uralkodásától 1850-ig tartó történeti periódust értünk rajta. E periódusban a Habsburg Birodalomban az egyház a modern állam kiépítésének eszköze lett, miközben az állam egyre inkább beleavatkozva az egyház életébe, úgynevezett „államegyház rendszert” hozva létre, vitathatatlanul sokat merítve a felvilágosodás gondolatrendszeréből is (Zakar, 2010).

Ferdinand Maass például a jozefinizmust az államegyház-rendszer tipikus példjaként egyfajta cezaropapizmusként határozta meg, és ötkötetes monumentális munkájában adta közre a korszakra vonatkozó iratokat (Maas, 1951–1956). Derek Beales szerint Maass koncepciója háttérbe szorította II. József szerepét a jozefinista rendszer kialakításában (Beales, 1987), másik bírálója, Ernst Wangermann szerint pedig Mária Terézia és tanácsadói valójában a rendszer kiépítésével a katolicizmust akarták megvédeni a protestantizmustól (Wangermann, 1979).

A jozefinizmus ugyancsak sokak által vitatott definíciója Fritz Valjavec szerint egyfajta politikai, kulturális és egyházi kiegyezés a barokk felfogás és az új, felvilágosult eszmék között, és az állam számára a vallás nem a transzcendencia, hanem az emberek boldogulását segítő erkölcsi értékek miatt fontos, azaz a vallás a jozefinizmus számára csak egy eszköz az alattvalók jólétének biztosítására (Valjavec, 1944).

A magyar szakirodalomban Zakar Péter mutatott rá arra, hogy a jozefinizmus rendszerében az erkölcsi feladatokat is ellátó állam vált az elsődlegessé, az egyház az állammal szemben alárendelt szerepet kapott az emberi jólét szolgálatában, a józan ész alapján, és emiatt az állam a vallást korlátozta, felügyelte és lényegében a politikum részének fogta fel (Zakar, 2010).

Mária Terézia örököse, II. József politikájában mindenekelőtt saját reformelképzeléseinek érvényesítését tartotta szem előtt. A könyv- és sajtónyomtatással kapcsolatos intézkedései reformpolitikájának szerves részét képezték, a korábban megkezdett központosítást e területen is folytatta. Első intézkedése a cenzúra hivatalosan is teljes állami feladattá alakítása és az egész birodalomra nézve történő összpontosítása volt (Uemura, 2011).

1782. április 8-án feloszlatta az 1751-ben létrehozott udvari cenzúrabizottságot, a régi cenzorok egy részét jogkörükkel együtt az újonnan létrehozott udvari cenzúra- és tanulmányi bizottságba helyezte át. Ezzel a korábbi jezsuiták befolyása alatt álló cenzúra helyét egyfajta szabadkőműves cenzúra vette át. A magyarországi cenzúra egyelőre azonban a pozsonyi Helytartótanács egyházügyi bizottságának feladatkörébe tartozott, szemben állva a birodalom egységes központi elveivel, és szigorúbban is működött, mint a bécsi. Hogy véget vessen ennek a helyzetnek, II. József 1781. június 11-én osztrák tartományainak kiadott cenzúrarendeletét 1782. június 8-án a magyar területekre nézve is életbe léptette (Buzinkay, 1993). A racionalizáció jegyében, a nemzeti különállás tekintetbe vétele nélkül, a birodalom cenzúraügyeinek központi intézését megvalósítva az egész magyar cenzúrát a bécsi cenzúrabizottság alá rendelte. Ezért a magyar cenzúra történetének az 1782-től 1840-ig tartó korszakát a „bécsi cenzúra” korának szokás nevezni (Sashegyi, 1938).

A rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbirodalmi centralizálása volt. Helyi, tartományi cenzorok ellenőrizték az írások első kész példányát nyomtatás előtt, engedélyük megadása után kezdődhetett a sokszorosítás. Utólagosan ellenőrizte a sajtót a bécsi bizottság, és ha az állam érdekeire veszélyes szövegeket találtak az újságokban és a könyvekben, akkor intézkedtek azok betiltásáról, elkobzásáról, és adott esetben a cenzorok megbüntetéséről, leváltásáról. Van Swieten politikai elgondolása később az lett, hogy a sajtócenzúrát az udvari cenzúra- és tanulmányi bizottság illetékessége alól is kivegyék, és az udvari hatóságok, azaz a kancelláriák hatáskörébe utalják, mivel ezzel a sajtó megjelenésének ütemét kevésbé akadályozzák. Ezért adták át a Magyar Kurír című, Bécsben megjelenő magyar nyelvű hírlap első komoly cenzúraügyének kivizsgálását 1787-ben az udvari magyar kancelláriának. A cenzúraszabályzat Magyar Királyságra érvényes változata szerint ugyanis a magyar közjogi kérdéseket illető közlemények tekintetében még a bécsi újságok fölött is felügyeleti jogot biztosított a magyar kancelláriának, más ügyekben azonban nem (Dezsényi, 1967).

II. József 1781-es sajtórendeletét görcső alá véve megállapítható, hogy szabad szelleme messze meghaladta az európai sajtótörvényekét. A rendelet a cenzúrát nem törölte el, de jelentős mértékben enyhítette. A nyomdaipar és a könyvkereskedelem számára nagyobb szabadságot biztosított, emellett a polgári irodalmi élet alapjait is megteremtette a hírlapirodalom serkentésével.

A rendelet bevezető általános részében fogalmazta meg azon központosítás érdekében tett határozatát, amelyben egyetlen testületre bízta a német és magyar „örökös tartományok” könyvvizsgálatát (1. bekezdés, magyarul közli Ballagi, 1888: 106–110; németül Gnau, 1911: 253–268).

Szigorúan fellépett a trágárság és az erkölcstelenség ellen, és elnéző volt a tudományos ismereteket közlő munkák iránt „a melyben tudomány, ismeretek és tisztességes elvek foglaltnak... az utóbbiak ellenben már nyugodtabb kedélyű, elveikben szilárdabb emberek kezébe kerülnek” (1. §). A katolikus és általában a keresztény vallást gúnyoló, nevetségessé tevő iratok, vagy amelyek „a szent vallást [...] Isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel”, semmilyen körülmények között nem voltak tűrhetőek, a kritikát, az egyházpolitikai és az elméleti vitákat azonban támogatta (2. §).

A rendelet szabad szellemének legszembetűnőbb bizonyítékaként az uralkodó magát is alávetette a nyilvános kritikának: „Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is az ország fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja s ez által a dolog valódisága felől jótállást vállal magára, – nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton tudomására jut” (3. §).

A közjó szempontjából hasznos kiadványokat, ha tartalmaztak egy-két botrányos kifejezést, nem tiltották be, csak abban az esetben, ha a vallás, az erkölcs vagy az állam és a fejedelem ellen „nagyonis botrányos dolgokat” tartalmaztak (4. §). Engedélyezte azon jogi, orvosi, katonai, tudományos és a szabad művészetekkel foglalkozó műveket, amelyek korábban csak a teljesen megbízható, nyilvántartott olvasók számára voltak elérhetőek (5. §).

E rendeletben található először külön megjegyzést a hírlapok cenzúrájáról: „Ami a hirdetéseket, újságokat, imádságokat stb. illeti, ezek az egyes országos hatóságok mellett fennálló, cenzúrai ügyekben referáló tanács által csak rövid úton vizsgálándók meg. Ugyanez a tanács ügyel fel arra, hogy az imádságok az egyház valódi szellemében legyenek írva...” (7. §).

A központosítás elvét is itt fogalmazta meg a rendelet, valamint lehetővé tette a fellebbezést, igaz, saját költség terhére (7. §).

A külföldről behozott könyvek utánnomását is szabályozta a rendelet, és különböző korlátozásokkal engedélyt adott az egyes országos hatóságoknak az utánnomások engedélyezésére, hiszen „ez csupán mint a kereskedelem egyik ága tekintetik” (8. §).

Az eddig tiltott, de most már megengedett könyvekre és az államiratokra vonatkozva azonban a kiadónak az utánnomásra szánt könyv terjesztésével engedély végett a bécsi könyvvizsgáló bizottsághoz kellett fordulnia (9–10. §).

II. József cenzúrendeletének leglényegesebb hatása az egyházi cenzúra önállóságának megszüntetése és az állami cenzúrának való alárendelése volt. Megszüntette a korábbi egyházi kötöttségeket, és a bíráló értelmiség számára a lelkiismereti szabadság biztosítása mellett betekintést engedélyezett a közügyekbe (Sashegyi, 1958).

II. József cenzúrája felvilágosult szellemű volt, de nem vallásellenes, amint az a közhiedelemben él. Tiltotta ugyan a „babonásnak” tartott vallási műveket, de a „gyalázkodó”, obszcén, illetve ateista szellemű írásokat is. Ugyanakkor lehetővé tette az egyházpolitikai és a teológiai harcok publikálását, sőt a protestáns teológia és a hitbuzgalmi irodalom megjelenését is, ami korábban lehetetlen volt. Tény, hogy a sajtó legfőbb céljának a felvilágosodás eszméinek, elsősorban saját intézkedéseinek pozitív tálalását tartotta, de e szabadabb légkörrel elősegítette a szellem, a művészek mellett a sajtó kivirágzását s a magyar nyelvű sajtó megszületését is. És mivel a magyar nyelvi időszaki sajtó megindulása egybe esett az európai hírlapirodalom fejlődésének azon szakaszával, amikor az a referáló fázisból a véleményformáló fázisba lépett, ez a tendencia megjelent és jótékony hatással volt a magyar nyelvű hírlapirodalom fejlődésére, hiszen érvényesíteni tudta e szerepet a jozefinista reformok, valamint a nemzeti nyelv, az irodalom és a kultúra ügye kapcsán (Kókay, 1979).

II. József a politikai hírlapok tekintetében nem volt tudtában annak, milyen szellemet engedett ki a palackból. A színtelen referáló hírlapokat eleinte nem tartotta veszélyesnek. Később, amikor a „szabad” sajtó fejlődése túlhaladta a számára kívánatos mércét, először kötelespéldány-szolgáltatási rendeletekkel igyekezett az utólagos ellenőrzést

kézben tartani, végül 1789 júniusában újságbélyeg bevezetésével rakott olyan adóterhet a lapokra, amelytől fejlődésük lassulását várta (Kókay, 1979; Buzinkay, 1993).

Sashegyi Oszkár (1938) szerint a sajtórendelet szándékai Magyarországon sohasem valósultak meg teljesen, a szervezet felépítését, az ügymenetet a király reformjaival szemben mindinkább kibontakozó nemesi ellenállás lassította, a felvilágosult szellemű cenzúrát pedig a cenzúrát gyakorló személyek konzervativizmusa akadályozta. Talán ennek köszönhető, hogy a József halála után bekövetkező konzervatív fordulat kevésbé volt érezhető Magyarországon, mint Ausztriában. Leslie Bodi (1995: 50) szerint II. József cenzúrarendszere így egyedülálló és történelmi jelentőségű átmenetet képzett a korábbi egyházi cenzúra, és a későbbi rendőri cenzúra között, „furcsa keverékeként a liberalizmusnak és a laktanya-fegyelemnek”.¹

A konzervatív abszolutizmus cenzúrája

A II. József halála utáni évekre kezdetben az uralkodó abszolút hatalmával szembeszálló nemesi mozgalom, a „rendi nacionalizmus” sikere nyomta rá a bélyegét: az 1790–91. évi országgyűlésen ellentámadásba átmenve gyakorlatilag visszaállították a rendek kiváltságait és hatalmát a Magyar Királyságban. Ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmus és a jozefinizmus eszméi tovább éltek, képviselői ideiglenes szövetséget kötöttek a rendi ellenzékkel, igyekeztek felvilágosult tartalommal ellátva az ellenállást támogatni, és sikerült hangot is adniuk reformterveiknek az országgyűlésen, valamint – a bevezetett szigorítások ellenére – a sajtóban is. A „régisabadság”, a „rendi alkotmány” és a „nemesi előjogok” visszaszerzésének igényét hangoztatók, a felvilágosult abszolutizmus haladó szellemű reformjai eltörlésének retrográd törekvéseit képviselő tábor így ellentmondások közepette kapcsolódott össze az ország „önállóságát” követelők és a már korábban megindult nemzeti nyelvi és kulturális ébredést szolgálók célkitűzéseivel (Romsics, 2010). Később, az udvar és a rendek kompromisszumát követően vette kezdetét a jozefinista értelmiség radikalizálódása, elszigetelődése, majd elnémitása a cenzúra eszközeivel.

II. Lipót Toscana nagyhercegeként felvilágosult reformok sikeres megvalósításával és komoly kormányzati tapasztalatokkal, de nehéz helyzetben vette át a trónt bátyjától. Magyarország a lázadás állapotában volt, ugyanakkor a török háború még nem ért véget, Belgium elszakadt a birodalomtól, és Poroszországgal is háború fenyegetett (Romsics, 2010). Ráadásul a francia forradalmi eszméket is csillapítani kellett birodalmán belül. A bécsi udvar továbbra sem engedett a cenzúra alkotmányos rendezését kívánóknak, II. Lipót alatt is rendeletekkel irányították a sajtópolitikát, és módosításokkal megtartották a II. József által életbe léptetett sajtócenzúrát.

Már a II. József halála után nem sokkal kiadott, a bécsi magyar újságok cenzora számára kidolgozott kancelláriai instrukció is a II. József korabeli utasításokat fejlesztette tovább az új politikai helyzetnek megfelelően. Az újságoknak kerülniük kellett minden hírt, amely félelmet kelthet, tilos volt kommentárokkal ellátni azokat, kerülniük kellett a kormány és a vallás sértegetését, nem volt szabad semmit az országgyűlésről „elsietve közölni”, és csak a Wiener Zeitung külföldi híreit volt szabad átvenniük (Kókay, 1979: 120–121).

II. Lipót 1790. szeptember 13-án kiadott rendelete (O.L. Kanc. 1790. 11767. sz., közli Pajkossy, 2006) megszüntette a korábbi cenzúra megengedő szellemét, ismét a tiltásra helyezve a hangsúlyt a sajtótermékekben. II. József cenzúrendeletének 2. paragrafusát értelmező kiegészítés az udvar pozícióját erősítendő szigorúan tiltotta a kormány, az uralkodó és az egyház intézkedéseire vonatkozó kritikát, és igyekezett minden olyan mozzanatot kiküszöbölni, amely alkalmas a köznyugalom megzavarására. A lefektetett elvekkel összhangban azután a rendelet egyértelműen megparancsolta a cenzoroknak, hogy mindazon munkákat, „amelyek az állami törvényeket és a fejedelem rendeleteit gáncsolják és gúnyolják, egyszerűen tiltsák el, mivel az ilyesmit az engedelmességre való hajlandóságot gyengítik az alattvalók lelkében” (Pajkossy, 2006: 51). Világos volt az utasítás a vallási témákban is: megparancsolatott, hogy a vallásügyet és a vallást érintő művek és írások esetében a cenzorok ne térjenek el a szabályoktól, és „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyának teszik, sohasem engedélyezzék” (Pajkossy, 2006: 51).

¹ „Eine sonderbare Mischung von Liberalität und Kasernendisziplin.”

Mindeközben az 1790–91-es országgyűlésen a rendek egyértelműen kijelentették, hogy a sajtócenzúra szabályozásának törvényi alapját ők kívánják biztosítani. A királyi hitlevél kerületi tervezeteiben, amelyeket Marczali Henrik (1907) közölt a hitlevél 1790 júniusa és augusztusa között zajló vitájáról szóló ismertetésében, már feltűnt a téma közjogi rendezésének igénye.

A Dunán inneni megyék diplomatervezete szerint a vallás, az uralkodó, az ország „fensége és jogai”, valamint az erkölcs ellen írott munkák kivételével teljes sajtószabadság szükséges Magyarországon, a cenzorokat pedig ne a király, hanem az ország nevezze ki, hiszen a „nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen” (Marczali, 1907: 11). Marczali elemzése szerint (1907: 12) e nemesi alkotmánynak íródott tervezetből a magyar nyelv felkarolása és a sajtószabadság ügye úgy rítt ki, mint „egy-egy renaissance oszlop egy román-gót egyházból”, hiszen a magyar nyelv uralkodó státusát a latinnal volt kénytelen megosztani, a sajtószabadságot pedig a cenzúra alá akarta rendelni, csupán azzal a különbséggel, hogy azt nem a király, hanem az ország érdekében használhassa. A tiszai *deputatio* jóval radikálisabb diplomatervezete arra akarta II. Lipótot felesketni, hogy nem fog „parancsok vagy pátensek útján kormányozni”, és mivel „a sajtó szabadsága szükséges, úgy a politikai, mint a vallásos szabadsághoz”, azt sem az uralkodó, sem utódai nem akadályozhatják (Marczali, 1907: 24).

Az országgyűlés végül törvényalkotás útján is jelezte, hogy a rendek a jövőben bele akarnak szólni a sajtószabályozásba: „...a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztesse ki, mely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja” (1790–91. XV. törvénycikk). Egyúttal jelezték azon törekvésüket is, amelynek a reformkorban is a „sajtószabadság korlátozása” elleni tiltakozások sorával adtak hangot: a cenzúra szabályozását és irányítását a Magyar Királyságban a rendek és a rendi országgyűlés hatáskörének tartották. Az országgyűlés a vallás ügyét az általuk alkotmányosnak tartott 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyezte vissza, megerősítve a szabad vallásgyakorláshoz való jogot. Megengedte továbbá a törvény számukra „ugy symbolikus, mint theologiai és az áhitatosság gyakorlására tartozó könyveiket, a maguk által rendelendő és a királyi helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbéli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt szabadon kinyomatniok” (1790–91. XXVI. törvénycikk 5. §).

II. Lipót 1790-es rendelete és a fokozatosan szigorodó cenzúra ellenére a sajtó képe nem tükrözte az utasításokban rögzítetteket, politikai téren nagy élénkség jellemezte a hírlapokat. Ráadásul 1791-ben a poroszokkal kötött megegyezés enyhítette a Habsburg-ellenes erők külpolitikai támaszát, a francia forradalom is kezdte elbizonytalanítani a nemességet, így az uralkodó és a nemesség egymásra talált, és kísérletet tehetett a társadalmi reformok keresztülvételére is. Ennek a belpolitikai helyzetnek lenyomata a szabadabb sajtóviszonyok látszata 1790–92 között (Kókay, 1979).

Azonban az 1790–91-es országgyűlésen megfogalmazott mérsékelt reformeszmék iránt táplált remények sírba szálltak II. Lipót 1792. március 1-jei váratlan halálával, és I. Ferenc trónra léptével új belpolitikai helyzet állt elő. A sajtós „kabinetabszolutizmust” (Romsics, 2010: 587) kiépítő uralkodó atyja felvilágosult tanácsadóit és tisztviselőit gyorsan eltávolította a hatalomból. Az arisztokrácia és az egyház befolyása alatt álló új uralkodó nem reformokkal, hanem a régi rend megszilárdításával, a „renitens” Franciaország elleni háborúval és a rendőrminisztérium felállításával akarta újtá állni a forradalmi fenyegetésnek. Uralkodása alatt befejeződött a neoabszolutista rendszer felépítése a könyv- és a sajtócenzúra területén is:

„Ferenc király a szervezetet Józseftől, a szellemet pedig Lipóttól vette át. A köznyugalmat megőrizni [...] ebben a két szóban van összesűrítve a cenzúra egész magatartása, szelleme, ez az a fő szempont, ami e korban minden tevékenységét irányította [...] a belső szabadságot akarja elfojtani, hogy biztosítsa a meglévő állapot nyugalmát” (Sashegyi, 1938: 10–11).

A sajtócenzúra folyamatos szigorításával, a korábban hozott intézkedéseknek határozottabb érvényre juttatásával és újbóli megerősítésével igyekezett a francia forradalmi eszméknek gátat vetni, azok híveit ellehetetleníteni. Viharos tiltakozásokat váltottak ki 1793. január 14-én (O.L. Kanc. 1793. 266. sz.) és ugyanez év április 18-án (O. L. Kanc. 1793. 4056.

sz.) kelt, az osztrák hivatalokból a magyar kancelláriába átküldött cenzúrautasításai, amelyek ellen egységesen tiltakozott a Kancellária, a Helytartótanács, majd a megyék is, így végül csak módosításokkal sikerült nekik érvényt szerezni.

A cenzúra minden ellen fellépett, ami a trónt, a társadalmi és az állami rendet fenyegette. 1792 végén hajsza indult Batsányi János ellen, a Magyar Museum egy korábbi, a cenzor által már jóváhagyott folyóiratszámát kifogásolva (Kókay, 1979), 1793 elején pedig a cenzúrával folyamatosan hadilábon álló Szacsvey Sándort is elmozdították a Magyar Kurír éléről sajtóvétség miatt (lásd Döbör, 2006; 2008/I).

Mind inkább gyökeret vert az a gondolkodás, hogy a legegyszerűbb módja az ellenőrzésnek a lapok számának csökkentése lenne. Sándor Lipót nádor, aki már 1792-ben is levélben panaszkodott I. Ferencnek a bécsi magyar újságok miatt, az 1795. április 16-ai memorandumában (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész), amelynek indítóokát a börtönben lévő Martinovics Ignácnak az osztrák ház uralmát megdönteni kívánó reformátor társaságról szóló jelentése (közli Fraknói, 1921; 171–178) adta, kifejtette, hogy a magyar lapok károsak, szerinte bennük csak értelmetlen belföldi hírek és gazdasági közlemények megjelentetése szükséges, ezáltal ugyanis elveszítik érdekességüket, és talán meg is szűnnek. A nádor szükségesnek tartotta a „gondos felügyeletet” a röplapirodalom, illetve a magyar újságok felett, és bármennyire is elismerte a népoktatás szükségességét a városokban, a falusi lakosság kapcsán annak a véleményének adott hangot, hogy a parasztnak nincs szükségük írás-olvasásra, a tudás és az információ birtoklása veszélyes lehet:

„Ha valamivel többet tanulnak, már nem akarnak parasztnak maradni, hanem tovább akarják folytatni tanulmányaikat. [...] A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a parasztnak, ha írni-olvasni tanult [...] nem foglalkozik annyit a rátartozó gazdasági ügyekkel, mint inkább újságok és röpiratok olvasásával, és elrontja szellemét. A pap eddig kötelességének tekintette, hogy a falusiakat vallásos és társadalmi kötelességeikre kioktassa. Ezen felül nincs szükség további felvilágosításra és a parasztnak a régi a régi egyszerűségében boldogabb lesz, mint ha új igények és vágyak ébresztésével nyugtalanítják” (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész, 161).

A nádor a probléma kulcsát a cenzúra szigorításában látta. A röpiratok szerzőit azzal akarta elhallgattatni, hogy tőlük a közjót szolgáló könyvek írását rendeljék meg. Rendszabályokat követelt az újságok ellen a francia eseményekről szóló publikációk miatt, el akarta tiltani őket a külföldi hírek közlésétől, ezzel idézve elő az olvasótábor megfogyatkozását (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész). A Magyar Kancellária is több ízben kifejtette; például 1799-ben a budai és pesti német lapok egyesítésekor és 1803-ban a Magyar Hírmondó megszűnésekor, hogy a politikai lapok számának szaporítása nem kívánatos (Kókay, 1979).

Az udvari körök igyekeztek leszögezni, hogy a cenzúra a rendek minden ellenirányú törekvése dacára a királyi felségjogok közé tartozik. E törekvésüknek kezdetben igyekeztek a rendeket is megnyerni, kihasználva azt a közeledést, amelyet a francia forradalom radikalizálódása és a háború segített elő. Az udvar kezére játszott, hogy több vármegye is panasszal élt azon írókkal szemben, akik nemesi kiváltságaikat és az ősi alkotmányt támadták írásaikban. I. Ferenc már 1792 májusától elrendelte, hogy a magyar udvari királyi kancellária tudta nélkül semmit sem lehetett Bécsben kinyomatni, így a magyar alkotmányt érintő könyveket csakis a magyar kancellária cenzúrázhatta. 1793. július 25-én pedig rendelet útján deklarálták királyi joggá a könyvnyomdák engedélyezését és a könyvvizsgálatot, vagyis a cenzúra királyi jogát (Wertheimer, 1898).

A Martinovics-féle összeesküvés megtorlása után a sajtó szigorítása és részletes irányvonalának meghatározása eredményeként megszületett Ausztriában az 1795. február 22-én kibocsátott általános könyvvizsgálati rendelet, a *General Zensurverordnung* (közli Ballagi, 1888: 783–790), amelyet az 1790–91. évi X. törvénycikk² ellenére a király parancsára még aznap átküldték a magyar kancelláriára is, hogy azonnali hatállyal a magyar területeken is életbe lépjen, az azonban az utasítást *ad acta* tette (Sashegyi, 1938: 12–13).

2 „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetően (bele értve mindenféle kormányzásait) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgató és kormányozható ország.”

Az osztrák cenzúrendelet azonban így is biztosította magának a hazai cenzúra irányítása feletti befolyást. Bár az uralkodó szándéka szerint teljesen összefoglalta és egységesítette volna a sajtócenzúra elveit, viszonylag hosszú terjedelme (18 paragrafus), valamint bonyolult megfogalmazása következtében inkább összezavarta, mint érthetővé tette a határozatokat, sajátos magyarországi alkalmazása pedig további jogbizonytalanságokhoz vezetett. A magyar kancellária 1795 utáni rendeleteiben ugyanis továbbra is a korábbi szabályozásra hivatkozott. 1796-ban a szabadkőműves könyveket tiltották be, valamint megtiltották a peres ügyek aktáinak kereskedelmi forgalomba hozatalát. 1798-ban rendeletben fenyegették meg a kéziratokat külföldre csempészőket, és a kancellária rendeletben figyelmeztette a megyéket, hogy előzetes központi cenzúra nélkül csak adótblázatokot, útleveleket és egyéb kisebb nyomtatványokat adhatnak ki. A megyék azonban ellenszegültek, fenntartva maguknak a jogot arra nézve, hogy a megyegyűlés határozataiból kiadandó iratokat maguk cenzúrázzák. 1800-ban rendeleti úton terjesztették ki a könyvek csomagolására és kötésére is a revizorok ellenőrzését, 1802-ben az országgyűlési határozatok nyomtatását is előzetes helytartótanácsi cenzúrához kötötték, 1808-tól pedig rendelet alapján a Bécsben tiltott kéziratok jegyzékét is csatolták a tiltott könyvek jegyzékéhez, amelyet félhavonta küldtek meg a Helytartótanácsnak, és kötelezték azt, hogy az is küldje meg Bécsnek a Magyar Királyságban betiltott kéziratok jegyzékét (Sashegyi, 1938).

A *General Zensurverordnung* és a kancelláriai cenzúrendeletek mellett egymást követték a nyilvánosság egyéb fórumainak szigorúbb ellenőrzésére irányuló kísérletek is. 1798. június 18-án József nádor felterjesztést fogalmazott az uralkodónak az olvasókörök feloszlata ügyében, és Ferenc király már június 26-án – legfelsőbb elhatározását saját kezűleg vezetve az ügyiratra – elrendelte megszüntetésüket, mivel az olvasókörök szerinte – ahelyett, hogy hasznosak lennének – inkább károsnak bizonyultak (közli: Domanovszky, 1925: I. k.: 223).³ Az olvasókabinetek bezárását követte 1799-ben a kölcsönkönyvtárak feloszlata, hogy majd csak 1811-ben engedélyezzék újbóli megnyitásokat korlátozott működéssel (Fülöp, 2010).

1801. június 17-én József nádor a magyarországi hangulatról és a rendek fontosabb sérelmeiről és kívánásairól szóló felterjesztésében (közli Domanovszky, 1925: I. k. 396–418) nagy fontosságot tulajdonított a falusi tanítók megválogatásának és a nép nyelvén megjelenő újságok cenzúrájának. A nádor jónak tartotta ugyan a parasztok hangulatát, mivel az úrbérrendezés „a jobbágnak jó megélhetést biztosított”, azonban felhívta a figyelmet arra, hogy az újságok révén „sokat is tanult” és „gondolkodóbbá” vált (Domanovszky, 1925: I. k. 1. rész. 396)! Szeptember 25-én Colloredo gróf kabinetminiszter mellékletként fűzte az ügyirathoz Károly főhercegnek mint a haditanács elnökének véleményét a felterjesztésről. A főherceg egyetértett a nádorral az újságcenzúra ügyében, és javasolta, hogy a parasztokat politikai vitatkozások helyett inkább olyan olvasmányokra kell szoktatni, amelyek a házi-, a mező- és az erdőgazdaság újításairól tájékoztatják őket; erre a célra külön folyóirat alapítását javasolta (Domanovszky, 1925: I. k.).

József nádor 1801. november 21-én kelt, a tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció tárgyában írt jelentésére (közli Domanovszky, 1925: I. k. 440–462) válaszul Ferenc király által 1802. január 23-án kiadott legfelsőbb elhatározásának 14. pontjában a kancellária véleményére hivatkozva újra megerősítette, hogy a cenzúra és a sajtószabadság továbbra is a felségjogok körébe tartozik (Domanovszky, 1925: I. k.).

Ezt megelőzően 1801-ben a bécsi Polizei-Zensur-Hofstelle felállításával az összes szellemi termék ellenőrzését a rendőrminisztériumra bízta, ezzel a cenzúravétséget rendőrségi ügyé emelte (Fülöp, 2010). Bár a bécsi rendőrminiszterek közvetlen hatalma nem terjedt ki Magyarországra, a rendőrségi informátorok és besúgók révén komoly hatást gyakoroltak a magyar cenzúrára. A rendőrség bekapcsolódása hamarosan olyan túlkapásokhoz is vezetett, mint Zsarnóczay János ügyvéd és Mikola István jurátus kivégzése cenzúravétség miatt 1802. június 12-én, akik „irataikban vallás- és államellenes tanokat hirdettek” (Gárdonyi, 1915: 57).

Nemcsak a szerzők bűnhődtek, ha kijátszották a cenzúra rendszerét, hanem a nyomdászok is. 1801. június 9-én ugyancsak József nádor a Martinovics-összeesküvés még börtönben lévő tagjainak megkegyelmezése érdekében írt felterjesztésének (közli Domanovszky, 1925: I. k. 390–396) eredményeképpen az uralkodó végül megkegyelmezett Kazinczy Ferencnek, Smetanovics Károlynak és Laczkovics Lászlónak, de nem támogatta Landerer Mihály pesti nyomdász szabadon engedését. A nádor indoka beszédes: az összeesküvésbe beszervezett, a szabályzatot és a célokat ismerő nyomdász felmentése mellett szólt az a körülmény, hogy „együgyű és kevésbé olvasott emberként

³ „Da der Erfahrung gemäß die sogenannten Lesekabinete, statt einigen Nutzen zu verschaffen, vielmehr schädlich geworden sind, so will Ich, daß selbe in Meinen gesammten Erbstaaten von nun an ohne weitem eingestellt werden.“

az egész ügynek a lényegét nem értette⁴ (Domanovszky, 1925: I. k. 395), azonban ellene szólt, és végül a börtönévei meghosszabbodását eredményezte, hogy titokban, a cenzúra engedélye nélkül az államra veszélyes könyveket nyomtatott ki⁵ (Domanovszky, 1925: I. k. 395).

Az 1802. év júniusában a Dunántúlon kitört parasztzavargások kapcsán folytatott kormányzati vizsgálatok során mind a kancelláriában (O.L. Kanc. 1802. 6466. sz.; közli Domanovszky, 1925: I. k. 555), mind az államtanácsban (St. R. 2478/1802.; közli Domanovszky, 1925: I. k. 555) megjelent az a gondolat, hogy a községi előljárók által vezetett paraszti engedetlenségi mozgalom az újságok izgató hírei és az országgyűlési követek részére készülő nyomtatványok szabályozatlan és hanyag kezelése miatt alakult ki.

A kancellária 1802. július 6-ai felterjesztésében javaslatokat fogalmazott meg mind az urbáriumok, mind az országgyűlési nyomtatványok tárgyában. A kancellária javaslata szerint az újságok csak azokat az országgyűlési híreket közölhetik, amelyek kinyomtatását a cenzúra a pozsonyi Pressburger Zeitungnak már engedélyezte. A korábban kinyomtatott országgyűlési nyomtatványok kezelésére pedig szabályzat alkotását javasolta. A jövőre vonatkozó legfontosabb javaslat az volt, hogy csak annyi példányban engedjék kinyomtatni őket, ahány törvényhozó szerepel az országgyűlés listájában, a Helytartótanács pedig akadályozza meg az utánnomást, és ne engedélyezze a veszedelmesnek látszó részleteket kinyomtatni (O.L. Kanc. 1802. 10103. sz.; közli: Domanovszky, 1925: I. k. 555).

1802. szeptember 17-én József nádor véleményezte a magyar királyi kancellária felterjesztését az urbárium és az országgyűlési nyomtatványok tárgyában. A nádor szerint a kancellária javaslatai nem oldják meg a problémát. Az újságok eddig is cenzúrázva voltak, a követeknek adott, nyilvántartott példányokat pedig sokan elküldhetik a vármegyének, ezáltal tartalmuk nyilvánosságra kerülhet (közli Domanovszky, 1925: I. k. 555–557). Inkább abban látta a lehetőséget, ha semmiféle országgyűlési irat a perszonális vagy maga a nádor személyes engedélye nélkül nem jelenik meg, ők eldönthetik, hogy az kinyomtatható-e vagy sem, és így véget lehetne vetni az országgyűlés befolyásolásának is (Domanovszky, 1925: I. k. 557).⁶

Az országgyűlésről „kiszivárgó” információk cenzúrázása később újra felmerült kormányzati körökben. Az 1807. április 9-én megnyílt országgyűlés hosszú tárgyalások után sem hozott ugyanis érdemleges határozatot a királyi proposíciók dögában. A rendek előbb feliratot szövegeztek és fogadtak el május 22-én, amelyben a gazdasági bajok elhárítására az osztrák határon húzódó vámvonal ledöntését, a magyar kivitel felszabadítását és egyéb gazdasági követelések teljesítését kérték. A bécsi udvari köröket erősen foglalkoztatta a feliratnak főként a külföldi közvéleményre gyakorolt hatása; felmerült, hogy a cenzúrát utasítani kell az erről szóló hírek tiltására. Június 3-án pedig Baldacci Antal, a német-cseh kancellária alelnöke, az uralkodó bizalmas tanácsadója tett előterjesztést, amely szerint cáfolatot kell íratni a felíratra, valamint egy, a magyar alkotmányban járatos személyt kell kijelölni, hogy szakmai észrevételeket tegyen rá (Kab. A. 452/1807; közli: Domanovszky, 1929: II. k. 718).

1803-ban felállították a *Rezensurierungs-Kornmission*ot, azaz újracenzúrázó bizottságot, amely a korábbi, főként a II. József alatti időkben a cenzúra által már nyomtatásra, illetve behozatalra engedélyezett művek utólagos ellenőrzését és betiltását, valamint elkobzását koordinálta (Sashegyi, 1938).

A megszigorított cenzúra-rendszabályok és a rendőrség bevonása a felvilágosult abszolutizmus-korabeli sajtópolitikához képest súlyos visszalépést hozott Magyarország sajtóéletében, de lassan szembekerült a Lajtán túli sajtópolitika új tendenciáival is, ugyanis Napóleon példája nyomán a kormány a sajtóval kapcsolatos, hagyományosan negatív hozzáálláson túl kezdte felismerni a közvélemény tematizálására és befolyásolására való alkalmasságát. A korábbi párizsi követ, Metternich herceg hazatérése után hozzálátott az új sajtópolitikai irány létrehozásához. Ennek keretében lapot (*Österreichischer Beobachter*, 1810-től) és folyóiratokat hozott létre, ezzel is megalapozva a közhangulatot a Napóleon francia császársága elleni Habsburg katonai akciók elfogadását illetően (Kókay, 1979).

4 „...daß er als ein einfältiger und wenig belesener Mann den Sinn der gantzen Sache nicht gekannt habe.”

5 „...endlich daß er auch vorher ohne Erlaubniß der Censur staatsgefährliche Bücher im Geheim abgedruckt habe und ein gefährlicher mit verdorbenen Grundsätzen behafteter Mensch sey, so kann ich keineswegs auf seine Befreyung, sondern auf seine weitere Aufbewahrung im Arreste antragen.”

6 „Aus diesen Gründen bin ich also der ohnmaßgebigen Meinung, daß Eure Majestät auch noch fernerhin den Druck aller zu dem Landtag gehörigen Schriften frei erlauben und zur Verhütung des Unterschleifs, daß nicht unter diesem Vorwand auch andere unanständige oder gefährliche Schriften aufgelegt werden, nur jenes veranstalten möchten, daß keine zum Landtag gehörige Schrift ohne des Personals oder meiner Erlaubnis gedruckt werde, als welche am besten entscheiden können, was zum Druck zuzulassen sei, oder nicht. Eine diesem entgegengesetzte Anstalt würde ohne Not viel Aufsehen erregen und scheint bei nun herannahendem Ende des Lantags überflüssig zu sein.”

Az új sajtópolitika azonban elsősorban a külföld felé tekintett, a belpolitikában továbbra is a rendőri eszközökkel megtámogatott cenzúra működött. Az 1808. évi országgyűlésen felvetették ugyan a gondolatot, hogy a Lajtán túli cenzúra hatáskörét Magyarországra is kiterjesszék, azonban Zichy Károly grófnak, az uralkodó bizalmasának köszönhetően ez a terv annyiban valósult meg, hogy a Helytartótanácsnak a cenzúra gyakorlása tárgyában új, szigorúbb utasítást küldtek (Kab. A. 2794/1808. és 2951/1808; közli Domanovszky, 1944: I. k. 2. rész. 193). A magyar lapok továbbra is csak a Wiener Zeitung híreit közölhették, ráadásul országgyűlési cenzorokat is kineveztek, megakadályozva a magyar országgyűlésekről szóló részletes tudósításokat. Megbüntették például a Hazai Tudósítások című lap szerkesztőjét és cenzorát, mivel az angol parlamentről szóló tudósításában párhuzamot vont a magyar országgyűléssel (Ballagi, 1888).

Az 1809-ben megkötött schönbrunni béke után azonban egy újabb cenzúrarendelet létrehozása fogalmazódott meg. Metternich államügyi miniszterként 1810. szeptember 14-én az osztrák örökös tartományok könyvvizsgálói számára új utasítást adott ki, amelyet egyúttal a magyarországi cenzorokra is kötelezővé tett. És noha ezt sem hirdette ki hivatalosan a magyar kancellária, az írók, a cenzorok és a revizorok is értesültek a bécsi újságokból „a cenzúrában követendő új elvekről” (Sashegyi, 1938: 21).

A hírhető vált bekezdése okán csak *Kein Lichtstrahl* néven emlegetett rendelettel (közli Ballagi, 1888: 800–806) a II. Lipót idejében megkezdett folyamat beteljesedett:

„Egy világsugár se maradjon ezután, bárhonnán jön is az, figyelem és fölhasználás nélkül a monarchiában; de gondos kézzel biztosítandó egyszersmind a gyámoltalanok szíve és feje a förtelmes fantázia romlott szülöttei, önző ámitók mérges lehellete s fonák elmék veszélyes agyrémei ellenében” (1. bekezdés).

A *Kein Lichtstrahl* elsődleges célja a megfélemlítés volt. A tudományos munkák ugyan látszólag a lehető legnagyobb szabadságot kapták a rendeletben a korábban célul kitűzött reformterveknek megfelelően, de valójában a magyar kancellária által visszaszorított, a magyar rendi alkotmányra veszélyes tudományos munkák szabad terjesztésének és a magyar közhangulat befolyásolásának céljából, tehát az abszolút kormányzás megvalósítása érdekében.

A könyvkiadás, a sajtó, a könyvkereskedelem, sőt a társadalmi nyilvánosság teljes ellenőrzésén és ellehetetlenítésén túl a bécsi titkosrendőrség jól kiépített besúgó- és provokatori hálózatának segítségével a teljes ellenőrzésre törekedett, annak a metternichi törekvésnek megfelelően, amely a Szent Szövetség rendszerének megszilárdításában és a forradalmi és nemzeti mozgalmak elfojtásában jelölte ki célját.

A gyakorlat azonban még színesebb képet mutatott, hiszen a levéltári kutatások szerint a magyarországi cenzúra tényleges működése jelentős mértékben eltért az osztrák gyakorlattól. A magyar cenzorok nem követték, sőt sokszor nem is ismerték pontosan a rendeleteket, a jegyzőkönyveket és a katalógusokat hanyagul vezettek, így elmondható, hogy rendszertelen, tájékozatlan, ezért önkényes és határozatlan cenzúra jellemezte a Magyar Királyságot (Sashegyi, 1938).

A kialakult helyzettel egyrészt a szerzők, a szerkesztők, a kiadók, másrészt az udvar is joggal volt elégedetlen, és részükről az 1820-as évektől mind gyakrabban merült fel a hazai cenzúraszervezet újbóli megreformálásának igénye. A rendek pedig továbbra is elégedetlenek voltak az „alkotmányos rendezés” folyamatos késlekedése miatt, a szabályozás országgyűlési törvénybe iktatását tartva szükségesnek. Az ezután kibontakozó, a polgári átalakulás támogatását zászlajára tűző reformkori politikai sajtónyilvánosság pedig hosszú viták sorát indította el a cenzúra és sajtószabadság kérdését is érintve. E tényezők együttesen vezettek a cenzúra szervezetének újbóli átalakítása, majd 1848. évi megszüntetése irányába.

Felhasznált irodalom

- Ballagi Géza (1888): *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest: Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Beales, Derek (1987): *Joseph II. I. In the Shadow of Maria Theresia 1741–1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benda Kálmán (1965): A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában. *Történelmi Szemle*, 4. sz., 388–422. o.
- Bodi, Leslie (1995): *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. Wien & Köln & Weimar: Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 6.
- Buzinkay Géza (1993): *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: MÚOSZ.
- Dezsényi Béla (1967): A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793. *Magyar Könyvszemle*, 12–39. o.
- Domanovszky Sándor, szerk. (1925): *József nádor iratai. I. kötet, 1792–1804*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Domanovszky Sándor, szerk. (1929): *József nádor iratai. II. kötet, 1805–1807*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Domanovszky Sándor (1944): *József nádor élete. I. kötet, 1–2. rész*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Döbör András (2006): Szacsvey Sándor és a Magyar Kurír. *Belvedere Meridionale*, XVIII. Évf, 1–2. sz., 50–61. o.
- Döbör András (2008): Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében. In: Kiss Gábor Ferenc (szerk.): *Közös múlt és közös jövő*. Szeged & Arad.
- Fülöp Géza (2010): *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
- Fraknói Vilmos (1921): *Martinovics élete*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Gárdonyi Albert (1915): Könyvcenzúra és ritka könyvek. *Könyvtári Szemle*, 49–57. o.
- Gnau, Hermann (1911): *Die Zensur unter Joseph II.* Leipzig.
- Kókai György (1979) (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maass, Ferdinand (1951–1956): *Der Josephinismus: Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790*. Wien: Herold.
- Marczali Henrik (1907): *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. kötet. Budapest: MTA .
- Marczali Henrik (1997): *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815*. Reprint kiadás. Budapest: Laude.
- Mályuszné Császár Edit, szerk. (1985): *Megbíráltak és megbírálok. Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pajkossy Gábor, szerk. (2006): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác, főszerk. (2010): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sashegyi Oszkár (1938): *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest.
- Sashegyi Oszkár (1958): *II. József sajtópolitikája. Századok*, 92. évf., 88–118. o.
- Schermann Egyed (1928): *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Budapest: Stephanus Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Uemura, Toshiro (2011): *Die Öffentlichkeit anhand der Wiener Broschüren zur Zeit Josephs II. Die Informationsverbreitung unter dem aufgeklärten Absolutismus*. Wien: Universität Wien (Ph.D. Dissertation).
- Valjavec, Fritz (1944): *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert*. Brünn & München & Wien.
- Wangermann, Ernst (1979): Josephinismus und katholischer Glaube. In: Kovács, Elizabeth (red.): *Aufklärung und Josephinismus*. München.
- Wertheimer Ede (1898): A magyarországi cenzúra történelméhez. *Századok*, 32. évf., 294–316. o.
- Zakar Péter (2010): *A tábori püspökség története 1773–1868*. Szeged: Gerhardus.

Cenzúrendeletek, cenzúrautasítások, ügyiratok

II. József 1781. június 11-én kiadott cenzúrendelete (közli Ballagi 1888: 106–110).

II. Lipót 1790. szeptember 13-án kiadott módosító rendelete (közli Pajkossy, 2006: 50–51; O.L. Kanc. 1790. 11767. sz.).

I. Ferenc 1793. január 14-én kiadott cenzúrautasítása (közli Sashegyi, 1938: 11; O.L. Kanc. 1793. 266. sz.).

I. Ferenc 1793. április 18-án kiadott cenzúrautasítása (közli Sashegyi 1938. 11; O. L. Kanc. 1793. 4056. sz.).

I. Ferenc 1795. február 25-én kiadott cenzúrendelete; „General Zensurverordnung” (közli Ballagi, 1888: 783–790).

I. Ferenc 1810. szeptember 14-én kiadott cenzúrendelete; „Kein Lichtstrahl” (közli Ballagi, 1888: 800–806).

Sándor Lipót nádor 1795. április 16-ai memoranduma (közli Domanovszky, 1944. I. k. 1. rész. 161–176).

József nádor 1798. június 18-ai felterjesztése az olvasókörök feloszlatása ügyében (közli Domanovszky, 1925. I. k. 222–223).

József nádor 1801. június 17-ei felterjesztése a magyarországi hangulatról, a rendek fontosabb sérelmeiről és kívánságairól (közli Domanovszky, 1925. I. k. 396–418).

József nádor 1801. november 21-ei jelentése a tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció tárgyában (közli Domanovszky, 1925. I. k. 440–462).

József nádor 1801. június 9-ei felterjesztése a Martinovics-összeesküvés még börtönben lévő tagjainak megkegyelmezése érdekében (közli Domanovszky, 1925. I. k. 390–396).

József nádor 1802. szeptember 17-ei véleményes jelentése a magyar királyi kancellária felterjesztéséről az urbárium és az országgyűlési nyomtatványok tárgyában (közli Domanovszky, 1925. I. k. 555–557).

Törvények

1790–91. évi X. törvénycikk (közli: CompLex Kiadó Kft. *1000 év törvényei internetes adatbázis*. www.1000ev.hu; továbbiakban CompLex).

1790/91. évi XV. törvénycikk (közli: CompLex).

1790–91. XXVI. törvénycikk (közli: CompLex).

Döbör András történész, történelem szakos bölcsész és középiskolai tanár, történelem és orosz szakos általános iskolai tanár, könyvtáros, művelődésszervező, újságíró, a Debreceni Egyetem doktorandusza. 1997 és 1999 között a *Belvedere Meridionale* társadalomtudományi folyóirat főszerkesztője, 2000 és 2004 között főmunkatársa, 2005-től szerkesztőbizottsági tagja, 2003 és 2007 között az SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének tanársegéde, 2007-től a Szegedi Tudományegyetem Szakképzési Továbbképzési és Távoktatási Központ igazgatója, adjunktus.